

Kanûnî
Sultan
Süleyman
Camii'nin
planı

Evliya Çelebi, Macaristan seyahatinde Sigetvar'a da uğrayarak kaleyi ayrıntılı biçimde anlatır ve üstü çatılı, kurşun kaplı, kalabalık cemaati olan bu mâbedin sağ tarafında şerefeye kadar 110 basamaklı bir merdiveni olan yüksek bir minaresinden bahseder.

Molnâr'ın verdiği bilgiye göre Sigetvar, 1689'da savaşız Avusturyalılar'a teslim edildikten sonra General de Vecchi bazı aramalarda bulunmak üzere içini kazdırmış, arkasından da camiye eve dönüştürmüştür. Onun 1702'de ölümünün ardından Kanûnî Sultan Süleyman Camii önce askerî hastahane, XVIII. yüzyılda da tahıl deposu olmuştur. Bir ara kapalı at meydanı (manej) haline getirilen cami uzun yıllar depo olarak kullanıldıktan sonra 1963'te perişan durumundan kurtarılaraq büyük ölçüde tamarine girişilmiş, yaklaşık iki yüzyıllık süre içinde yapılan değişiklik ve ilâvelerden ayıklanmıştır. 1970'lerde restorasyon çalışmaları henüz tamamlanmamışken iç duvarlarında orijinal sıva üzerine yazılmış yazılar görülebiliyordu. Bunlar arasında kapının yanındaki duvarda 1050 (1640-41) tarihli bir grafiti mevcuttu. Ayrıca bazı duvarlarda, Sigetvar Avusturyalılar'ın işgaline uğradığında yabancı askerlerin yazdıkları hâtıra yazıları dikkati çekiyordu. Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer-Purgstall 1847'de Sigetvar Kalesi'ndeki çeşitli yazılara dair bir makale yayımlamıştır.

Mimarisi bakımından fazla gösterişli olmayan Kanûnî Sultan Süleyman Camii uzunlamasına dikdörtgen planlı bir mekândan ibarettir. Osmanlı devri Türk mimarisinde genellikle enine yapılan bu tip camilerin tanınmış örnekleri İstanbul'da Mimar Sinan'ın eseri Yedikule'de Hacı Evhad, Fındıklı'da Odaş, Balat'ta Feruh Kethüdâ, başka bir mimarın eseri olan Lâleli'de Çoban Çavuş camileridir. Halbuki Sigetvar'daki camide uzunlamasına dikdörtgen uygulanmıştır ki pek nâdir örneği olan bu tipe çok geç bir dönemde, XIX. yüzyıl başlarında İstanbul'da yapılmış olan Âdilşah Kadın Camii (Edirnekapı) ör-

nek verilebilir. Sigetvar Camii de üzeri ahşap çatı ile yani sakıfla örtülen camilerin az rastlanan temsilcilerinden biri sayılabilir.

Günümüzde mevcut binada bir son cemaat yeri yoktur. Minaresi ise Sigetvar elden çıktıktan sonra gövde başlangıcına kadar yıktırılmış, Evliya Çelebi'nin bahsettiği minareden yalnız kürsü ve pabuç kısımları kalmıştır. Minarenin biri zeminde, biri de daha yukarıdaki mahfil kısmında olmak üzere iki girişi vardır.

Duvarlardaki bazı kırış deliklerinden evvelce içeride bir mahfil olduğu anlaşılmaktadır. Mekânın üstünü örten tavanın aslında bu tip camilerdeki gibi çatı altında gizli bir ahşap kubbe ile örtülü olup olmadığı bilinemez. Bugün basit bir tavan vardır. Son tamirde meydana çıkarılan mihrabın yaşmak kısmının en üst dizisi tahrip edilmiş olmakla birlikte klasik üslûpta tuğladan mukarnaslı olduğu bellidir. Eskiden buraya dayalı olan minberin izi kible duvarındaki sıva üzerinde açık biçimde görülebilmektedir.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin görüşüne göre caminin dışında cepheye bitişik bir sahnin varlığı tahmin edilmektedir. Herhalde cemaatin çokluğu sebebiyle gerekli görülerek eklenmiş olan bu yan bölümden bugün hiçbir iz kalmamıştır. Ayverdi, minareden başlayan bu ekin caminin giriş kısmı ve sol tarafında "L" şeklinde uzandığını söylemektedir. Bu bölümün önü kible tarafında bir duvarla kapatılmış ve buraya bir mihrap yerleştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 35-36; II, 568; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 516; E. Foerk, *Emlâk Magyarszâgban*, Budapest 1917, IV, 27-28; Danişmend, *Kronoloji*², II, 350 vd.; J. Molnâr, *Macaristan'daki Türk Anıtları*, Ankara 1973, s. 12, IV, XI, XII; G. Gerö, *Turkish Monuments in Hungary*, Budapest 1976, s. 23; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, I, 248-249; J. Hammer-Purgstall, "Inscriptions turques, arabes, persanes dans la forteresse de Szigetvár", *Revue d'Académie* (1847).

SEMAVİ EYİCE

KANUNNÂME

(قانون نامه)

Osmanlılar'da devlet tarafından belirlenen ve derlenen kanunları ifade eden bir terim.

Osmanlı döneminde genel olarak belirli bir konuya dair hukukî maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade eder. XV. yüzyılda yasaknâme kelimesi de aynı

anlama sahipti. Arap hilâfeti sırasında kavânin "kanunlar kodu" mânasına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nde kânunnâme teriminin anlamı genellikle vezirlerin ve paşaların yürürlüğe koyduğu düzenlemeleri, yetkili bir otoritenin kesin ve açık olarak belirlediği kanunları ya da reform tasarılarını ifade edecek şekilde genişlemiştir. Bununla birlikte kanunnâme, ancak padişah hükmü tarafından resmî bir nitelik kazanabileceği için herhangi bir normal kanun gibiydi. Sadece tek bir hüküm (ferman veya berat) ya da belirli ve sınırlı bir konu kanunnâmeyi şekillendirebileceği gibi bütün imparatorluğa yahut belirli bir bölgeye veya sosyal bir gruba uygulanabilen kanunnâmeler de vardı.

İslâm ülkelerinde resmî, tedvin edilmiş kanunnâmelerin uygulamasının iki kaynağı vardı : Eski Ortadoğu kültürlerine ait gelenekler ve Türk-Moğol hanlıklarının gelenekleri. Eski İran imparatorlukları resmî görevliler tarafından suistimal edilmesini önlemek için hukukî maddeleri -özellikle vergi kanunlarını- sürekli olarak halkın görebileceği yerlerde taşlar üzerine kazımak suretiyle ilân etmekteydiler. Bu uygulama, muhtemelen eski Mezopotamya medeniyetlerinden intikal eden bir gelenektir. Benzer biçimde hilâfet döneminde kanunnâme şeklinde hükümleri ve arazi vergileriyle ilgili şartları (şûrût) ihtiva eden kayıtlar olmalıydı. Bu hükümler, vergi toplanmasında bir düstur olarak mültezimlere ve idarecilere resmen gönderilirdi. Moğol İran İmparatorluğu döneminde "Yasa-yi Kadîm-i Cengiz Han, Yargunâme" olarak bilinen Cengiz Han Yasası ya da Yasak-ı Büzürg, askerî-siyasî işlerin düzenlenmesi için kaynak vazifesi görmüştür. Müslüman Gâzân Han döneminde bile Cengiz Han yasası geleneği devletin iyi idaresi için esas kabul edildi. Moğol idaresinin çöküşünden sonra ulemanın yasaya karşı güçlü tepkisine rağmen yasaknâme veya sadece yasak terimi, hükümdar tarafından hazırlanan kanun kodları için kullanılmaya devam etti. Yerli görevlilerin çabalarıyla yasa ile İran-İslâm mezâlim yargılaması geleneği ortaya çıktı. Tedvin edilmiş kanunnâmelerin yalnızca İran, Anadolu, Irak ve Hindistan'da, yani Türk-Moğol geleneklerinin ve hanlıklarının etkili olduğu yerlerde ve tipik Osmanlı kanunlarının ve idaresinin yürürlükte bulunduğu Osmanlı Devleti'ne ait bölgelerde (Rumeli ve Anadolu) ortaya çıkmış olması ilginçtir.

Kanunnâmeler kamu hukuku, devlet teşkilâtı, idare, vergi, ceza hukuku ve hibe (ahkâm-ı dîvânî, istifâ-i memâlik, tehdîd ve siyâset-i mücrimân) alanlarını kapsamaktaydı. Osmanlılar bir bölgeyi fethettiklerinde genellikle mevcut kanunları muhafaza etmişler veya önemsiz bazı değişikliklerle uygulamışlardır. Bu açıdan Memlûk Kayıtbay, Akkoyunlu Uzun Hasan ve Dulkadirli Alâüddeve kanunları, Osmanlı kanunnâmeleri olarak orijinal şekilleriyle bugüne ulaşmıştır. Bir Akkoyunlu kaynağı Uzun Hasan'ın, ülkesinin tamamında kullanılmak üzere uygulanması zorunlu bir ceza kanunnâmesi yayımladığını doğrulamaktadır (Woods, s. 121-122). Uzun Hasan'ın kanunnâmeleri ya da yasaları Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'da, Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem'de geçerliydi. Osmanlılar Doğu Anadolu'da yürürlükte olanları 922'den (1516) 955'e (1548) kadar uyguladılar. Irak'ın fethinden sonra Safevî kanunlarını yürürlükten kaldıran Uzun Hasan'ın kanunlarını geçerli tuttular (H. İnalçık, *TTK Belgeler*, II/3-4, s. 140-142). Bu kanunnâmelerin temel amacı, örfi vergilerin ve pazar vergilerinin yani bâcların ödeme usullerini ve oranlarını göstermektir. Dulkadroğulları kanunnâmeleri temel olarak ceza kanunnâmeleriydi. Güney Anadolu, Suriye ve Mısır için hazırlanan Osmanlı kanunnâmeleri örfi vergiler, gümrük vergileri ve pişkeşlerle (hediye) ilgili Kayıtbay'a atfedilen kanunnâmeyi ihtiva eder (Barkan, *Kanunlar*, s. 200 vd., 364-365, 370). Hindistan'da Timur'a atfedilen Tüzükât, Âyîn-i Ekberî ya da "Ahkâm-ı Âlemgîr" gibi sultanlar tarafından hazırlanan kanunlar ve düzenlemelerin varlığı da bilinmektedir. Ancak sadece I. Âlemgîr'in ceza kanunu imparatorluğa ait hükümler şeklinde yürürlüğe konduğu için gerçekten Osmanlı kanunnâmeleriyle karşılaştırılabilir özelliktedir.

Ülemânın bu tür tedvinlere karşı çıkması, kanunları sürekli hale getirme konusunda sultanları tereddüde sevketti. Böylece sultanlar kanunları, belirli bir konu hakkında imparatorluğa ait tek tek hükümler şeklinde yayımlama yolunu tercih ettiler. Sonuç olarak tedvin edilmiş yalnız birkaç kanunnâme vardır. Fâtih Sultan Mehmed, kendisinden sonraki nesilleri bağlayıcı şekilde tedvin edilmiş ve resmî olarak yürürlüğe konulmuş bir kanunnâme neşreden ilk müslüman hükümdar olarak görünmektedir. Bu konuda o muhtemelen Türk-Moğol han-

larının yasa / töre uygulamasını izlemiştir. Kendisi biri reâyâ, diğeri devlet teşkilâtıyla ilgili olmak üzere iki kanunnâme yayımlamıştır.

Fâtih Sultan Mehmed'in reâyâ için hazırlanan kanunnâmesi ilk defa halktan doğrudan vergi alan askerî sınıfın, timarlıların yolsuzluklarını önlemeyi, ikinci olarak para cezalarını ve vergi oranlarını belirlemeyi ve bu şekilde devletin tebaasına koruyucu adaleti getirme idealini gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Bu kanunnâme, kadılar ve valiler için anlaşmazlıkları çözmede bir uygulama olarak yayımlandı. Reâyâ kanunnâmesi belirli bir modele göre tedvin edilmiştir (kanunnâmelerin hiçbir sistemi izlemediği şeklindeki teori için bk. a.g.e., s. X-XIII). İlk üç bölüm, hem müslümanlara hem de gayri müslim reâyâyâ uygulanacak ceza maddelerini ihtiva etmekteydi. Konuların düzenlenmesi fıkıh eserleriyle benzerlik gösterir. Özellikle kanunnâme reâyânın devlete ve askerî sınıfa ödemesi gereken para cezalarının miktarını belirler. Üçüncü bölümün sonuna kadıların aldığı bazı vergilerin oranları eklenmiştir. Reâyâ kanunnâmesinin dördüncü bölümü reâyânın sipahilere ödediği düzenli vergileri sıralamaktadır. Reâyânın sipahiler için yerine getirmek zorunda olduğu geleneksel yedi göreve karşılık yedi nakdî vergiyi açıklar ve bu hizmetlerin yerine belirlenmiş vergileri gösterir (İnalçık, *TTK Belleten*, XXIII/92 [1959], s. 576-578). İlk olarak çift vergisine tâbi bütün müslüman reâyâyı ele alır. Daha sonra ayrı bir bölüm bütün hizmetlerden muaf tutulan Yörükler'in teşkilâtını ve yükümlülüklerini gösterir. Bir sonraki bölüm hristiyan reâyâ tarafından ödenen ispençeye bağlı vergileri belirtir. Son bölüm, pazar yerlerinde ödenen ve hem hristiyanlara hem müslümanlara uygulanan bâc vergilerini sıralar.

Genel olarak Osmanlı kanunnâmeleri sistematik bakımdan Osmanlı vergi mantığına ve idarî sistemine göre düzenlenmiştir. Ancak daha sonra eklenen kanunlar sisteme aykırıdır. Fâtih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde vergileri ve reâyâ ile sipahiler arasındaki ilişkileri düzenleyen dört bölüm sancak kanunnâmeleri ve tahrir kayıtları ile aynı sistemi takip eder. Bu bölümlerde sırasıyla çift vergileri, âşâr vergileri, meyve ağaçları vergileri, kovan vergileri vb., ardından hayvanlarla ilgili ödenen vergiler ve son olarak para cezaları ile zuhurata bağlı düzen-

siz vergiler yer alır. Bazı sancak kanunnâmeleri, Fâtih Sultan Mehmed kanunnâmesi gibi bâc vergilerini gösteren bir ek ihtiva eder.

Osmanlı kanunnâmeleri çıkarılış şekillerine göre şu ana başlıklar altında sınıflandırılabilir. 1. Padişah Hükümleri Şeklindeki Kanunnâmeler. Bunlar, belirli idarî meselelere ya da ihtiyaçlara cevap vermek üzere fermanlar yahut beratlar şeklinde yayımlanmış olup valiler ve kadılar tarafından uygulanmaları istenen hükümlerdir. Çoğunluğu orijinal olarak kanunnâme formundaydı ve belirli bir konu hakkında çok sayıda maddeyi ihtiva etmekteydi. Tamamlanmış ya da özet nüshalar başşehirdeki resmî kayıtlarda veya eyaletlerdeki kadı sicillerinde yer almaktadır. Resmî kopyaları bu kaynaklardan çıkarılabilir. Bu kanunlar, muhtemelen bürokratların ihtiyaçlarını karşılamak için padişah hükümleri şeklinde hazırlanmıştır. Bilinen en eski ferman-kanun mecmuası II. Bayezid döneminden kalmaz (Kānunnâme-yi Sultānî ber-Mücebi-Örfi Osmānî [nşr. R. Anhegger – H. İnalçık], Ankara 1956).

2. Sancak Kanunnâmeleri. İlhanlılar, her bölge için düzenlemeleri ve vergileri gösteren "kānūn-ı memleket" diye bilinen müstakil defterler hazırlamışlardır. Bu an'ane şüphesiz Abbâsiler döneminden eski İran'a kadar uzanır. Osmanlılar kendi bölgesel vilâyet ya da sancak (livâ) kanunnâmeleriyle bu uygulamayı sürdürdüler. Bu kanunnâmeler padişahın tuğrasıyla onaylanmış ve her bölgenin mufassal tahrir defterlerinin başında yer almıştır. Bu çeşit kanunnâmeler, öncelikle reâyâ ile timar sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve engellemek amacıyla devlet arazi (mîrî) sisteminin ve timarların yürürlükte olduğu eyaletler için mevcuttu. Sancak kanunnâmeleri resmî nitelikte olup belirli bir tarihte yürürlüğe girdikleri için hüküm formundaki kanunnâmelerle benzerlik göstermekteydi. Beylerbeyi divanları ve kadı mahkemeleri bu kanunlara uygun şekilde karar vermek zorundaydı.

Sancak kanunnâmeleri, reâyâ vergileri ve arazi kanunlarının formülleştirilmesi konusunda en iyi belirlenmiş ilkelere takip etmiştir. Bu ilkeler, muhtemelen XV. yüzyılın ilk yarısı ya da kısa süre öncesindeki bir sistemi model almış ve "Kānūn-ı Osmānî" başlığı altında Osmanlı rejiminin özelliklerini belirlemiştir. Fâtih Sultan Mehmed, devletin bütün bölgelerinde yürürlüğe girecek olan reâyâ ka-

nunnâmesinde bu ilkeleri kanunlaştıran ilk sultandır. Ferman formundaki kanunlar ve zaman zaman çıkarılan kanunlar hariç mufassal tahrir defterlerinde II. Bayezid'den önce hiçbir sancak kanunnâmesi yer almaz. Eldeki en eski sancak kanunnâmesi, 892 (1487) tarihli *Hudâvendigâr* (Bursa) *Sancağı Tahrir Defteri*'nde bulunmaktadır (Barkan, *Kanunlar*, s. 1-6). Her sancak için mufassal tahrir defterinin baş sayfalarına kanunnâme koyma uygulaması II. Bayezid döneminden kalmaz. 892 (1487) tarihli *Hudâvendigâr* Kanunnâmesi'nin daha sonrakiler için model alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı hukuku genel olarak emsali izlediği için sancak kanunnâmelerini kronoloji ve coğrafyaya göre gruplara bölmek mümkündür. Vergi oranı temel alınırsa Batı Anadolu bölgesini içine alan Anadolu eyaletinin sancaklarına ait kanunnâmelerin *Hudâvendigâr* Kanunnâmesi ile birlikte bir grup teşkil ettiği ortaya çıkar. Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Musul, Harput ve Mardin gibi Doğu Anadolu sancaklarıyla Suriye iki ayrı grup teşkil ederken Karaman, İçel ve Ankara gibi Orta Anadolu sancakları birincisine benzer şekilde başka bir kategori oluşturur.

Rumeli sancak kanunnâmeleri de özel ve ayrı bir grup meydana getirir. Burada tipik kânûn-ı Osmânî'yi temsil eden maddeler Bizans ve Slav örf hukuku ve kurumlarıyla birlikte verilmiştir. Çok sayıda kanun tamamen Osmanlı öncesi uygulamaya dayalıdır: Arazi birimi olarak baştina ve bir reâyâ vergisi olarak ispenç, Balkan feodalizminden geçen saman ve odun vergileri ve ikişer ölçek buğday ve arpa cinsinden tahıl vergisi gibi. İçki üretimiyle ilgili diğer vergiler -fıçı vergisi, obruçuna ve monapolya âdeti- aynı şekilde Osmanlı hâkimiyeti öncesine dayanır. Bir kısım Rumeli kanunnâmeleri Yörükler, müsellemler, voynuklar, Eflaklar, Tatarlar ve filoriciler gibi gruplarla ilgili maddeleri ihtiva eder. Rumeli kanunnâmelerinin bir diğer özelliği, reâyâ ve sipahiler arasındaki işleri düzenleyen tipik sancak kanunlarının yukarıdaki gruplarla ilgili olan maddelerle yan yana olmasıdır (bk. "Silistre Kanunnâmesi", a.g.e., s. 278-289). Bazılarında ise yalnızca askerî sınıf üyeleri arasındaki işleri düzenleyen kanunlar yer alır (bk. "Niğbolu Kanunnâmesi", a.g.e., s. 267-271).

Macaristan'la ilgili sancak kanunnâmeleri, Macar Krallığı döneminden intikal

eden belirli vergiler ve kanunlar dışında XVI. yüzyıl Rumeli kanunnâmeleri örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu durum, bir bölgenin fethinden sonra Osmanlılar'ın yeni fethedilen yerler için model olarak komşu bölgelerin sancak kanunnâmelerini aldıklarını gösterir. Yerel kanunların ve vergilerin muhafaza edilmesinden ve belirli tarihlerde Osmanlı hukukunda görülen değişikliklerden dolayı bazı farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Kânûn-ı Osmânî'nin ilkeleri daima mîrî arazi tasarrufu ve köylülerin statüsüyle ilgili meselelere dairdir.

3. Belirli Gruplarla İlgili Kanunnâmeler. Bu tür kanunnâmeler eyalet kanunnâmeleri ile aynı kategoride ele alınabilir. Özel kanunnâmeler genellikle belirli bir yerde devlete hizmet eden reâyâ grupları için çıkarılmıştır. Bunlar prensip olarak yedek askerî hizmeti yerine getiren gruplar olup en önemlileri yaya ve müsellemler, canbâz, eşkinci Yörük ve eşkinci Tatar ve Eflaklar'dır. Bu grupların kanunnâmeleri, yardımcı askerî kıtalar olarak teşkilâtlandırıldıkları için vergi muafiyetine sahip olduklarını gösterir. XV. yüzyılda bu gruplar askerî statüye sahiptiler, fakat XVI. yüzyılda askerî önemleri azaldıkça reâyâ statüsüne intikal ettiler ve mevcut sancak kanunnâmelerinin hükümlerine tâbi oldular. İkinci olarak çeltikçiler ve madenciler gibi devlet adına üretim alanında iş yapan belirli grupların kendi kanunnâmeleri vardı. Madenci kanunnâmelerinin çoğu Osmanlı öncesi yerel kanunların tercümesiydi. Belirli bir yerde yerleşik olan savaş esirleri (ortakçı kullar) bu gruplar arasında özel bir konumdadır. Aynı şekilde Rumeli Çin-geneleri de kendi kanunnâmelerine tâbi idiler.

4. Devlet Teşkilâtlarıyla İlgili Kanunnâmeler. Bunlar üçüncü kategoriyi oluşturur. Fâtih Sultan Mehmed'in devlet teşkilâtlarıyla ilgili kanunnâmesinin başlangıcında devletin işlerini düzenlemek için yazıldığı ifade edilir. Saray, hükümet ve protokol konularıyla ilgili olarak Osmanlı devlet sisteminin mantığını izler. Sırasıyla hükümetin şekli ve yetki alanlarını, yetkililerin padişahla ilişkilerini, rütbeleri ve derecelerini, terfi, ücret, emekliliklerini ve cezaları ele alır. Fâtih Sultan Mehmed'in kanunnâmesi bu türde tek tir. Sonraki padişahlar devlet teşkilâtıyla ilgili düzenlemeler çıkarmışlarsa da bunlar kapsamlı değildir. Bu konuda daha sonra hazırlanan kanunnâmeler ve dü-

zenlemeler devlet adamları ve bürokratların derlemeleridir. En önemlileri arasında Ayn Ali Efendi, Nişancı Abdurrahman Paşa, Eyyübî Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi'ninki sayılabilir.

Osmanlı arşivlerinde merasimle ilgili birkaç resmî kanunnâmenin yazma metinleri vardır (teşrifat defterleri), aynı zamanda merasimle ilgili olarak resmî görevliler tarafından yazılmış eserler de mevcuttur (Abdullah Nâilî Paşa, *Defter-i Teşrifât*, TTK Ktp., nr. Y, 49). Padişahlar ya da sadrazamlar için el kitabı olarak veya reformlar tavsiye etmek için kaleme alınan bazı risâleler devlet teşkilâtıyla ilgili kanunlar hakkındaki ayrıntılı konuları ihtiva eder (meselâ Lutfî Paşa, Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın risâleleri bu konuda ilginç örneklerdir). Devlet teşkilâtının özel yönleriyle, söz gelimi yenicilerle ilgili *Kavânin-i Yeniçeriyân* gibi kanunnâmeler de vardır (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1320). Tımarlar, hazine işleri, mukâataalar, gümrükler, darphâne, para birimi, kapı kulları, ulema, tahrir sistemi ve askerî seferlerle ilgili başka kanunlar ve kanunnâmeler de bulunmaktadır.

5. Genel Kanunnâmeler. Bu tür kanunnâmeler devletin bütün bölgelerinde yürürlükte olmak üzere düzenlenmiştir. Fâtih Sultan Mehmed'in reâyâ kanunnâmesi daha sonraki padişahların kanunlarının çekirdeğini teşkil etmiştir. Bu kanunnâme, II. Bayezid zamanında 907 (1501) yılında daha genişletilmiş ve değiştirilmiş bir uyarlamayla *Kitâb-ı Kavânin-i Örfiyye-i Osmâniyye* başlığı altında yürürlüğe konmuştur (nşr. N. Beldiceaneu, Wiesbaden 1967). Kanunnâme Hersekzâde Ahmed Paşa'nın değişikliklerini ihtiva eder ve daha sonra Kanûnî Sultan Süleyman'a atfedilen kanunnâmenin temelini oluşturur. Giriş kısımları ve bölüm başlıkları birbirine benzer. Üç büyük bölüme ayrılmış olup ilk bölüm, Fâtih Sultan Mehmed'in ceza kanununun genişletilmiş ve daha sistematize edilmiş bir uyarlamasıdır. İkinci bölüm, sipahinin yükümlülükleri ve sipahi sınıfını etkileyen kanunlarla ilgilidir. Daha sonra sipahilerin reâyâ üzerindeki "sâhib-i raiyyet" ve "sâhib-i arz" olarak haklarını ve aldıkları vergileri tanımlar. Bu bölüm aynı zamanda has ve tımar gelirleri ve bâc kanunu, yaya ve müsellemlerle ilgili ek bir kanunnâmeyi de ihtiva eder. Üçüncü bölüm, reâyânın hakları ve yükümlülüklerini ve mîrî toprak tasarrufu şartlarını ele

alır. Bundan sonra askerî görevleri yerine getiren ve özel kanunlara bağlı olan azeb, Yörük, haymana ve Eflak gibi reâyâ grupları için hazırlanmış özel kanunlar yer alır. Sonuç olarak bu genel kanun-nâmenin tedvin edilmesi sırasında yayımlanan iki özel kanun vardır. Biri Kânûn-ı Osmânî'yi ihlâl ettiği için yürürlükten kaldırılan Konya'daki bid'atlarla ilgilidir. Diğeri ise saraya ait odun ile ilgili düzenlemeleri ihtiva eder.

Kanunnâmenin tedvini belli bir modelin takip edildiğini göstermektedir. İlk olarak önemli ölçüde 892 (1487) tarihli Hudâvendigâr Kanunnâmesi'nden ve benzer şekilde Karaman ve Rum (Amasya) gibi Anadolu sancakları kanunnâmelerinden alıntılar, aynı zamanda kânûn-ı Osmânî'nin dışında kanunlar mevcut olduğu için Rumeli'deki Vidin ve Semendire (Smederovo) gibi sınır sancaklarının kanunnâmelerine göndermeler yapar. Kanunnâmeye Semendire defter kayıtlarından maddeler doğrudan eklenmiştir. Vergi kanunları bölgesel bir karaktere sahiptir ve bu sebeple kanunnâme bu konuyla ilgili bir genel düzenleme ihtiva etmez. Arazi hukuku, tımar sahipleri ve ceza hukuku alanlarında kanunnâme genel bir başvuru kaynağı niteliği taşır.

Padişah hükümleri şeklindeki yeni kanunların ve yine yeni sancak kanunlarının ortaya çıkışıyla bu genel kanunnâme II. Bayezid'den sonraki padişahlar tarafından yeniden düzenlenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in kanunnâmesi geniş ölçüde yayılmış olmasa da Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yürürlüğe konulan sonraki uyarlamasıyla dikkat çeker. Bu süreçte Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi genel kanunnâmelerde önemli değişiklikler yapmıştır. Çok sayıda yazma nüsha onun adı altında bir araya getirilmiş kanunları ihtiva eder (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1004). XVI. yüzyılı takip eden buhran döneminde Kanûnî Sultan Süleyman'ın kanunnâmesi klasik Osmanlı rejiminin temeli olarak örnek gösterilmeye başlandı. Bununla birlikte tımar rejiminin çökmesi bu kanunnâmenin önemli kısmını kullanılmaz hale getirdi ve XVII. yüzyılda Kânunnâme-i Cedîd-i Sultânî isimli yeni bir kanunnâme onun yerini aldı. Bu kanunnâme, o dönemde Osmanlı mahkemelerinde yaygın bir şekilde kullanılan ayrıntılı bir tedvindi (bu metinle ilgili eleştirel hiçbir çalışma yoktur; pek çok uyarlaması

öşür gibi vergilerle ilgili 1084 [1673] tarihli bir fermanla biter; bazı uyarlamalar daha kısadır; bir uyarlama eklerle birlikte yayımlanmıştır: *Millî Tettebbûlar Mecmuası*, I, 49-112, 305-348; diğer önemli uyarlamaları çeşitli kütüphanelerde yer alır; örnek için bk. İÜ Ktp., TY, nr. 398, 400, 475, 969, 2664, 2730, 3586, 4107, 5828, 5845, 5846, 9550, 9623, 9737).

Bu kanunnâmenin kesin tedvini açıkça gerileme dönemlerinin problemlerine, özellikle arazi problemlerine cevap olarak 1084 (1673) yılında kalmadır. Klasik dönemde Nişancı Celâlzâde'nin formüle ettiği kanunlar ve XVI. yüzyılın sonlarında hazırlanan pek çok reformcu kanunun yazarı Nişancı Hamza Paşa tarafından formüle edilen diğerleri bu kanunnâmenin önemli bir bölümünü kaplar. Benzer şekilde 1012-1019 (1603-1610) yılları arasında yürürlüğe giren kanunlar, aynı zamanda *Kânunnâme-i Sultan Ahmed Han*'ı zikreden bu kanunnâmenin yeni özellikleri arasındadır. Kanunnâmeyi önceki derlemelerden ayıran bir diğer önemli nokta da Sultan I. Ahmed döneminden itibaren daha önce nişancılar tarafından ele alınan konularla, özellikle arazi ve sipahilerle ilgili hukuka dair müftülerin fetvalarının dahil edilmesidir. Derleyen kişi, temel olarak Pîr Mehmed'in fetva mecmuasından yararlanmıştır (*Zâhirü'l-kudât*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938; Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin fetva koleksiyonlarının pek çok nüshası vardır, örnek için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1008; Bahâî Efendi koleksiyonu için bk. TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938, vr. 151^a-166^b). *Kânunnâme-i Cedîd-i Osmânî* nişancıların hazırladığı ve padişahların onayladığı, sadece örfî kanunları ihtiva eden klasik dönemin kanunnâmelerinden esaslı farklılık arzeder.

Genel kanunnâmelerin hiçbirinin mahkemelerde ve devlet dairelerinde uygulanacak resmî bir kanun olmadığı iddia edilmiştir (Barkan, *Kanunlar*, mukaddime). Belirli bir konuda ve belirli bir tarihte geçerli olan bir kanunun daima en son ferman ya da en son sancak kanunnâmesindeki bir madde olduğu doğrudur. Bununla birlikte belirli bir süreçte beylerbeyi divanlarında ve mahkemelerde geçerli olan genel kanunnâmeler resmî kararlar için bir kaynak ve başvuru metni olmuştur. Genel kanunnâmelerde değişiklik gerektiren hükümler ya doğru-

dan kadı ya da beylerbeyi tarafından eldeki nüshaya dahil edilmiştir veya tasdik için başşehirdeki nişancıya gönderilmiştir. Bununla birlikte kadılar, ellerindeki resmen onaylanmamış kanunnâmelere göre karar verme konusunda serbest idiler. Daha önce kadılara ya da mahkeme görevlilerine ait olan ve günümüze kadar gelen yüzlerce kanunnâme vardır. Nâdir durumlarda bu görevliler, hukukî maddeleri kendi kişisel görüşlerine göre bölümler ve alt başlıklar halinde düzenlemişlerdir. Bu şekilde genel kanunnâmelerin birkaç türü günümüze ulaşmıştır. XVI. yüzyıla ait belgeler açıkça ortaya koymaktadır ki genel kanunnâmeler, merkezî hükümet tarafından mahkemelerde uygulanması zorunlu resmî kanunlar olarak bütün imparatorluk için yürürlüğe konulmuştur. Yürürlükte olan (ma'mûlün bih) resmî bir kanunnâme, diğer kanunnâmeleri kontrol için referans olarak ya da divandaki belgelerin düzenlenmesi ve kayıtları için reîsülküttâbin elinin altında bulunurdu. Kadılar resmî kanunnâmeleri resmî sicillere kaydeder ve bundan böyle onlara uygun hareket etmek zorunda bulunurlardı. Fâtih Sultan Mehmed'in, II. Bayezid'in ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın kanunlarının giriş kısımları, onların yayımlanmalarının bir padişah hükmü ve uygulanmalarının zorunlu olduğunu ifade eder. "Ma'mûlün bih" ya da "mu'teber" ifadeleri bunu açıklamak için kullanılır.

Avrupa hukuk terminolojisindeki anlamıyla resmî kanun kavramı Osmanlı Devleti'ne XIX. yüzyılda girmiştir. Bu yüzyılda kanunnâmelerin, nizamnâmelerin, hatta *Mecelle*'nin kanunlaştırılmasında ve yürürlüğe girmesinde Avrupa hukuk kavramları hâkim olmuştur. III. Selim dönemindeki askerî kanunlarda da açıkça görülen bu etki Tanzimat devrinin kanunlarında daha açık bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bunların bazıları (meselâ Ticaret Kanunu) Avrupa kanunlarının doğrudan tercümeleridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kanunnâme Mecmuaları: TSMK, Revan Köşkü, nr. 1935, 1936; İÜ Ktp., TY, nr. 398, 400, 475, 696, 1734, 2664, 2730, 2753, 3586, 4107, 5828, 5845, 5846, 9550, 9623, 9737; British Museum, Or., nr. 9503; Bibliothèque Nationale, ancien fonds turc, nr. 34, 35, 85; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1969, 1970; Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 1004, 1085, Esad Efendi, nr. 2362; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1734; Staatsbibliothek, Vienna mixt. 478, H. O. 154; Bursa İl Halk Ktp., nr. 1996; TSMK, Bağdat Köşkü, nr.

347, 404; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 72, 76, 80; Konya Koyunoğlu Müzesi Ktp., nr. 11337, 12334, 12337, 12395, 12396; *Zahirü'l-Kudât*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1094; *Yahyâ Efendi Fetvâları*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1008; *Bahâî Efendi Fetvâları*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938, vr. 151^a-166^b; Reşidüddin Fazlullah, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî* (nşr. K. Jahn), London 1940, s. 149, 304; Şems-i Münşî, *Düstûrü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskova 1964, I, 212, 322, 325; Abdullah b. Muhammed el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 57; Lutfî Paşa, *Âsaf-nâme* (nşr. Mübahat Kütkoğlu, Prof. Bekir Kütkoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 49-99; Şeref Hân, *Şerefnâme* (ed. Veliaminof-Zernov), Petersburg 1862, II, 120; Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân*; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt); Koca Hüseyin, *Bedâiyü'l-vekâî* (nşr. A. S. Tveritonovoy), Moskova 1961, II, vr. 277^a-283^b; Avni Ömer, "Kânûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hâkânî" (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *TTK Belleten*, XVI/59 [1951] içinde), s. 381-399; *Eyyûbî Efendi Kânunnâmesi*, İÜ Ktp., TY, nr. 734; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân* (nşr. Sevim İlğürel), Ankara 1999; Nâimâ, *Târîh*, V, 101, 199; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* (nşr. ve trc. W. L. Wright), Princeton 1935; Abdullah Nâilî Paşa, *Defter-i Teşrifât*, TTK Ktp., Y, nr. 49; *Hürzû'l-mülûk*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1612; a.e. (haz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde), Ankara 1988; *Tüzûkât-i Tîmûrî* (nşr. M. Davy), Oxford 1783; Gıyâsî, *Târîhü'l-Gıyâsî* (nşr. M. Schmidt-Dumont), Freiburg 1970, s. 219; *Teşrifât-ı Kadime*; *Kânunnâme-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 220; *Kavânin-i Yeniçeriyân*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1320; *Düstûr*, Birinci tertip, İstanbul 1279; Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane*, İstanbul 1873-74; Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Kânunnâme* (MTM, II, 1/3 [1331] içinde), s. 494-544; "II. Mehmed Kânunnâmesi" (nşr. Mehmed Arif, *TOEM* ilâvesi), İstanbul 1330; Hıfzî Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 139-209; *Osmanische-Türkische Quellen zur Bulgarischer Geschichte*, Sofia 1943, III; R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, İstanbul 1943-45, 2 bölüm ve ek; Barkan, *Kanunlar*, tür.yer.; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iîliği Meselesi", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI/3-4, İstanbul 1945, s. 214-215; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 434; a.mlf., *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Eulâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957, tür.yer.; *Kânunnâme-yi Sultânî ber Müceb-i Örfi Osmânî* (nşr. R. Anhegger – Halil İnalıcık), Ankara 1956; *Kânûn-i Kânunnâme* (nşr. B. Durdev v.dğr.), Sarajevo 1957; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris: I Actes de Mehmed II at de Bayezid II du ms. fonds Turc ancien 39*, Paris-La Hey 1960; a.e.: *Il règlements miniers 1390-1512*, Paris-La Hey 1964; a.mlf., *Les actes des premiers sultans, II règlements miniers 1390-1572*, Paris-The Hague 1964; a.mlf., *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden 1967; a.mlf. – I. Beldiceanu-Steinherr, "Quatre ac-

tes de Mehmed II concernant les valaques des Balkans slaves", *SOF*, XXIV (1965), s. 115; A. S. Tveritina, *Kniga zakonov Sultan Selima I*, Moskova 1969; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 7-32, 171-180, 189-190, 317; J. E. Woods, *The Aqqayunlu: Clan Confederation, Empire*, Minneapolis-Chicago 1976, s. 121-122; Halil İnalıcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *TTK Belleten*, XI/44 (1947), s. 693-703; a.mlf., "Osmanlı Hukukuna Giriş", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII, Ankara 1958, s. 117; a.mlf., "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 295-300, 576-578, 594-608; a.mlf., "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), 140-142, 156; a.mlf., "Suleiman the Lawgiver", *Ar.O.* I (1969), s. 105, 115, 117-126, 128-135; W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient", *TTK Belleten*, XIII/52 (1949), s. 745-769; Mebrure Tosun, "Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk", a.e., XXXVII/148 (1973), s. 565.

HALİL İNALCİK

KÂNUNNÂME-i ARÂZÎ

(bk. ARAZÎ KANUNNÂMESİ).

el-KÂNÜNÜ'L-MES'ÜDÎ

(القانون المسعودي)

Bîrûnî'nin

(ö. 453/1061 [?])

astronomi ağırlıklı
ansiklopedik eseri.

421 (1030) yılında Gazneli Sultan Mesud'a sunulan kitap astronomi, trigonometri, astroloji, jeodezi, meteoroloji, coğrafya, peygamberler tarihi ve bir ölçüde hükümdarlar tarihi muhtevalı bir ansiklopedi niteliğindedir ve on bir ana bölüm (makale) içerisinde yer alan 142 alt bölümden (bab) oluşmuştur.

Bîrûnî, eski Grekler'den kendi dönemi-ne kadar gelen astronomiye dair problemleri ve gözlem tablolarını (zîc) yeniden inceleyerek tartışır. Astronomların çeşitli zamanlarda yaptıkları gözlemler hakkında bilgi vermekle yetinmez, ayrıca gerçekleştirdiği yeni gözlemlerle o bilgilerin doğruluğunu kanıtlamaya çalışır; bu arada kendisinin de yanılabilceğini hatırlatarak her zaman eleştiriyi açık olduğunu belirtir. M. Fatin Gökmen'e göre, Bîrûnî Hindistan'daki araştırma ve incelemele-rini tamamlayıp döndükten sonra astronomik gözlemlerine başlamış ve düzenlediği tabloları *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*'de ortaya koymuştur. Bu tabloların güneşe ait olanlarını Gazne'deki gözlemleri üzerine bina etmiş, ay ve gezegenlerini

Habeş el-Hâsib ve Bettânî'nin zîclerinden, sabit yıldızlara ait olanı da Abdurrahman es-Süffî'nin *Şuverü'l-kevâkibi's-şâbite*'sinden almıştır. *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, yalnız İslâm astronomisi için değil aynı zamanda asıl metinleri kaybolan Kalde ve Grek astronomileri için de birinci derecede önemli bir kaynaktır ve mevcut Grek metinlerinde görülmeyen Bâbil astronomisinin parametrelerini de ihtiva etmektedir.

Kitabın ilk bölümü kozmik varlığın genel tasviri hakkındaki bilgilerle başlamaktadır. Diğer bölümler çeşitli takvimleri birbirine çevirmek, trigonometri, dönen-celerle burçlar kuşağı, irtifa almak, güneşin eğimi, güneş tutulması yardımıyla bir yerin boylamını tashih etmek, enlem ve boylamı belli iki nokta arasındaki mesafeyi bulmak, takvimleri birbirine çevirme yöntemleri, güneşin ortalama hareketinin hesaplanması, ayın başucu noktasının değişken olduğu, ayın düzenli ve düzensiz hareketleriyle ilgili görüşler, güneşle ayın kavuşum ve istikbal durumları, ay ve güneş tutulmaları ve sabit yıldızlar gibi çok çeşitli konuları içermektedir.

el-Kânûnû'l-Mes'ûdî'nin Türkiye kütüphanelerinde mevcut altı nüshasından en eskisi (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2277), 436 (1045), en yenisi de (Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 364) 1047 (1637) istinsah tarihlerini taşımaktadır. Eserin trigonometriye ait kısmı (3. makale, bab 1-10) *Die trigonometrischen Lehren des al-Bîrûnî* (Hannover 1907), Gazne ve İskenderiye şehirlerinin enlem ve boylamlarıyla yerkürenin enlem ve boylamlarına dair kısımları (2. makale, bab 5-6; 7. makale, bab 5) Karl Schoy tarafından tercüme ve dipnotlarıyla birlikte neşredilmiştir (*ISIS*, V [1923], s. 51-54; VI, 1471; VII, 536; VIII, 739). Karl Schoy ayrıca bu konuda "Aus der astronomischen Geographie der Araber. Originalstudien aus al-Qânûn al-Mas'ûdî" başlıklı bir inceleme yayımlamıştır (a.g.e., V [1923], s. 51-74). Eserin dünya coğrafyasına ait kısmının metni (5. makale, bab 9-10) çeşitli nüshalar karşılaştırarak Zeki Velidi Togan tarafından neşredilmiştir (*Biruni's Picture of the World*, s. 3-35). Kitabın tamamının neşri ise çeşitli nüshalar karşılaştırılıp Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki nüsha (nr. 1141) esas alınarak üç cilt halinde Haydarâbâd-Dekken'de gerçekleştirilmiştir (1373/1375/1954-1956) (eserle ilgili diğer incelemeler için bk. Sezgin, VI, 266).